

ESK TÜRKLERDE MEZAR KÜLTÜ VE GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

Okt. Gazanfer İLTAR

ÖZET

Bu yazıda, eski Türklerdeki mezar kültürleri ve bu kültürlerin günümüze olan yansımaları üzerinde durulmuştur.

ABSTRACT

In this article, grave cults of ancient Turks and the effects of these cults on the present day have been studied.

Anahtar Kelimeler: Göktanrı, kült, defn

Key Words: Goktanri, cult, burial

İnsanoğlu hayatı boyunca daimâ bir soruya cevap aramıştır. Bahis konusu soru *ölüm ve sonrası* ile ilgilidir. Bu fenomen çevresinde insan, hangi kültür ve inanç dairesi içinde yer alırsa alsın, ölüm üzerine birçok rit, âdet, töre, tören vb. anlayışlar geliştirmiştir. Bu uygulamalar genellikle dine paralel olarak şekillendiği için çalışmamıza, eski Türk inanç sistemine değinerek başlamanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Eski Türk İnanç Sisteminin Özellikleri

Geleneksel Türk dini, Türklerin slâmiyet'i kabulünden önce ve sonra diye iki ana grupta de erlendirilmi tir. Pekçok ara tırmacı Türklerin slâmiyet'ten önceki dinî inançlarının merkezinde Göktanrı inancının oldu unu belirtmi lerdir. Tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü, dua, kurban sunma ve törenlerden kurulu bir inanç sistemi olan **Göktanrı** inancı tek tanrı dü üncesi etrafında ekillenmi tir. Nitekim Theophylacte Simocatt adlı bir Bizans tarihçisinin bu husustaki tespiti öyledir: "Türkler topra ı, suyu, ate i ve havayı kutsal sayarlar ve onlara saygı gösterirler. Bununla birlikte gökyüzü ile yeri yaratan tek bir tanrıdan ba ka bir eye tapmazlar. Ona, atlar sı ırlar ve koyunlar kurban ederler". Bunun gibi farklı co rafyalarda ve birbirinden habersiz ya amı birçok tarihçi, Eski Türk dinî inancının tek tanrılı bir inanç sistemi oldu unu belirtmi lerdir. Bu inanç sisteminin husûle geli ini Salim Koca ayrıntılı olarak de erlendirmi tir.

Çin kaynaklarına göre Göktanrı inancını benimseyen Türk kavimleri, bu inanç sisteminin gereği olarak yılın belirli dönemlerinde, Göktanrı'ya, atalara, tabiat kuvvetlerine at ve koyun kurban ederlerdi. Bu inanç sisteminde üzerinde en çok durulan nesne güneş olmuştur. Bu nedenledir ki İslâmiyetin etkin duruma geçmesine kadar, Türkler için kutsal yön güneşin doğduğu yön, yani doğu olmuştur. Ve Türkler ibadetleri başta olmak üzere birçok dinî vecibelerini yerine getirirken doğuya yönelmişlerdir. Nitekim Bartholt'da Hun hakanının tapınmak için her sabah karargâhlarından çıkarak doğan güneşe yöneldiklerini belirtmektedir.

Rus bilgini Radloff'un öncülük etmesiyle bazı araştırmacılar, eski Türk dinini, benzerliklerden yola çıkarak Şamanizm olarak yorumlamışlardır. Eski Türklerin Göktanrı inancına mensup olduğunu vurgulayan araştırmacılar ise Şamanlığın, kısaca *extase* hâli, yani "yüksek haz heyecanı ile insanın kendinden geçmesi tekniği" olduğunu belirterek bunun, dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyduğunu ve esasen Bozkır-Türk inanç sistemi ile hiçbir ilişkisinin olmadığını vurgulamışlardır. Nitekim Türkler, insanın vücuda getirdiği hiçbir eşyayı kendilerine hâkim bir güç yani ilah olarak kabul etmemişlerdir. Ancak

eski Türk inancı ile Şamanlık arasında hayret edilecek birtakım benzerlikler olduğu da tespit edilmiştir.

Eski Türk topluluklarından bazıları Göktanı inancının yanı sıra, komşu ülkelerde yaygın olan Budizm, Hıristiyanlık ve Manihezim gibi dinlerin etkisi altında da kalmışlardır. Ancak bu dinler Türkler arasında fazla tutunamamıştır. Çünkü bu dinlerin temel özellikleri, Türklerin sosyal hayatına uygun değildir.

Türkler, tarih boyunca çeşitli dinlerle temasta bulunsalar da Göktanı inancı ve İslâmiyet, geleneksel Türk dininin temelini oluşturmaktadır. Bu iki dinle birlikte Türklerin temasta bulunduğu diğer dinler, Türk sosyal hayatının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

Doğum ve evlenmede olduğu gibi, ölüm çevresinde de kümelenen inanışlardan bazıları, tarih boyunca geçerliliğini korumuş, milletler; din ve kültürlerini değiştirseler bile inandıkları bu kültürleri yaşatmışlardır. Bu çerçevede biz, eski Türklerdeki mezar kültürünün günümüze olan yansımalarını, bir başka deyişle eski Türk inançlarında varolan mezar kültürlerinden, İslâm'a uyarlananları tespit etmeye çalışacağız.

Eski Türklerde Mezar Kültü

Eski Türklerde can ve ruh kavramları “tin” nefes kelimesi ile ifade edilirdi. Ölüm durumu ise, ruhun bedeni kesin olarak terk etmesi şeklinde algılanırdı. Türkler, ruhun insan bedeninde vücut bulmadan evvelki durumunu kuş olarak tasavvur ettiklerinden, ölüm hâli bazen “uçtu” kelimesiyle ifade edilirdi.

Ölüm olayı ile karşılaşan Türklerin, kendilerine özgü bir takım yas âdetleri vardı. Yüzlerini bıçakla çizme, geride kalan eşlerin saç örgülerini keserek cesetle birlikte mezara koyma, ölenin bindiği atın kuyruğunu kesme, ölenin mezarına bayrak asma, ölü gömme töreni sırasında elbiseleri ve başlıkları ters giyme, giysi olarak karalara bürünme, ata ters binme, ölünün ardından belirli günlerde aş verme, bu yas âdetlerinden bazılarıdır.

Meselâ Hun Türklerine ait Noin Ula kurganlarında, ipek örtülere sarılmış halde 17 adet saç örgüsü bulunmuştur. Geride kalan eşlerin saç örgülerini yarıdan keserek mezara koyma geleneği Sagay Türklerinde de vardı. Kırgız Türklerinde ise bu geleneğe ölenin kızları da uymaktaydı. Beltirler ölüyü defnedip eve geldikten sonra ölünün dul kalan karısının saç örgüsünü çözüp, dağıtır ve yarısından aşağısını keserlerdi. Dul kadın ancak ölünün yedisinden sonra saçlarını örebilirdi. Saç kesme geleneğinin bir benzeri de Anadolu'da görülmektedir. Aydınoğulları'ndan Umur Bey, hem babasının, hem de kardeşinin ölümü üzerine saçını kesmiştir.

Türklerin eski yas âdetlerinden biri de ölenin bindiği atın kuyruğunun kesilmesi idi. Eski Türk kavimlerinde ölümden sonra öteki dünyada hayatın devam edeceği düşüncesine bağlı olarak ölen şahsın kabrine ölünün lüzumlu elbiseleri, çeşitli eşyaları, silahları ve atları da gömülüyordu. Pazırık'ta Rus arkeolog Rudenko tarafından açılan MÖ IV. ve III. yüzyıldan kalma kurganlarda, ölü ile beraber eğerli ve koşumlu olarak atlar da gömülüydü. Gömülen atların kuyrukları, yele ve tırnakları kesilmişti. Bu âdet Oğuz, Kırgız ve Kazak Türklerinde de uygulanmaktaydı.

Bir diğer yas alâmeti de ölü gömme töreni sırasında elbise ve başlıkları ters giymek, eyerleri ters çevirmek ve ata ters binmek idi. Kırgız ve Kazak Türklerinde yas esnasında ağıt söylenirken ters oturulmaktaydı. Yine bu uygulamaya Anadolu Türklerinde de rastlanılmıştır. Candaroğulları'ndan Süleyman Paşanın eşi ölünce beyler, saray görevlileri, hatip ve hoca efendiler kaftanlarını ters giymişlerdir. Rasonyi, bu âdeti şöyle yorumlamıştır: “Eski Türk

inancına göre öteki dünya bu dünyanın tersi durumundadır. Öyleyse eşyalar da öteki dünya istikâmetine çevrilmelidir”.

Eski Türklerde mezarlara bayrak asma geleneği de vardır. Bu gelenek, özellikle evliyaların ve büyük kişilerin mezarlarında Anadolu'da da görülmüştür. Mezarlara bazı Türkler bayrak veya bez asmışlar; daha eski proto-Türk geleneklerini saklayan Türkler ise, at perçemli tuğlar asmışlardır. Bazıları da bayrağı yalnızca ölü veya yas evine asmışlar.

Eski Türkler, ölülerine aş vermeyi en önemli görev sayar ve yoğ adını verdikleri törenler düzenlerlerdi. İlk çağlarda aş doğrudan doğruya ölüye verilir, yani mezarına konulur veya dökülürdü. İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmasından sonra bu tören sevabını ölü ruhuna bağışlamak üzere fakirlere yemek, helva vermek şeklinde uygulanmıştır. Anlaşıyor ki aş törenini en eski devirlerden beri din ayrılıklarına bakmadan bütün Türk ulusları devam ettirmişlerdir. İbn Fadlan'ın verdiği malûmata göre, Oğuzlar ölü aş için yüzden iki yüz başa kadar at keserlerdi. Bundan da anlaşılıyor ki Oğuz aş törenleri çok kalabalık olmaktadır. Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra dahi eski usul aş törenini unutmamışlardır. Oğuz kahramanları ölümlerinde “ak boz atımı boğazlayıp aşım veriniz” diye vasiyet ediyorlardı.

Eski Türklerin kendilerine özgü yas âdetleri olduğu gibi, yine kendilerine göre defin merasimleri de vardı. Bu konuda en sağlıklı ve eski bilgileri ise Çin kaynaklarından edinebilmekteyiz. Çin kaynaklarına göre, Eski Türk kavimlerinde yakma, ağaca asma, toprağa gömme gibi çeşitli ölü gömme âdetleri mevcuttur.

Eski Türk kavimlerinde ölümden sonra öteki dünyada hayatın devam edeceği düşüncesine bağlı olarak ölen, şahsın kabrine ölünün lüzumlu elbiseleri, çeşitli eşyaları, silahları ve atları da gömülüyordu. Pazırık, Berel, Noin Ula ve Başadar kurganlarının açılması ile bunların maddî verileri ortaya konmuştur. Altay Dağları eteklerinde, Pazırık'ta Rus arkeolog Rudenko tarafından açılan MÖ IV. ve III. yüzyıldan kalma kurganlarda Hunlardan birçok eşya ve buzlar içinde binlerce yıl bozulmayan insan ve hayvan ölümleri bulunmuştur. Leningrad Ermitage Müzesi'nde saklanan bu eserler arasında halı, kumaş, renkli keçe, aplike örtüler gibi tekstil işleri, atlı araba ve çeşitli eşyalar vardır.

Eski Türk kavimleri inançlarının gereği olarak çeşitli defin merasimleri düzenliyorlardı. Meselâ Çin kaynaklarında Hunların defin törenlerine dair verilen haberler M.Ö. III. yüzyıla aittir. Bu habere göre Hunlar ölümlerini tabut içine koyarlardı. Bu tabut iki katlı olup, bunlar iç ve dış tabutlardı. Bu tabutları altın ve gümüşle kaplı kumaş ve kürklerle örterlerdi. Aşaklar dikilmi mezarlıkları ve matem elbiseleri yoktu. Ölen beye öteki dünyada hizmet etmesi için ölü ile beraber öldürülenler yüz, hatta yüzden fazla olurdu.

Göktürklerden birisi öldüğünde tören için ölüyü çadıra koyarlardı. Ölenin çocukları, torunları, kadın ve erkek akrabalarından hepsi atlar ve koyunlar kurban eder, bunları çadırın önüne koyup, çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlardı. Sonra kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip, ağlayarak kanlı gözyaşları dökerlerdi. Bu töreni yedi defa tekrar ederler, sonra belli bir günde ölünün bindiği atı, kullandırdıkları bütün eşyalarını kendisiyle beraber ateşte yakarak, külünü belli bir günde

mezara gömerlerdi. İkbaharda ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarardığı zaman, kışın veya güzün ölenleri çiçeklerin açıldığı zaman (İkbaharda) gömerlerdi. Defin gününde mezar açarlar ve külleri içine koyarlar. Akrabalar yeniden mezarın etrafında at ko tururlar ve yine kanlı göz yaşları dökerler. Mezar üzerinde kurulan yapının duvarlarına ölünün resmini ve ya arken yaptıkları savaşları tasvir ederler. Hunların yaptıkları bu mezar odaları kurgan adıyla anılırdı. Kurganların duvar ve tavanları kalaslarla kaplanır, üzerine toprak yığılmak suretiyle küçük bir tümsek hâline getirilirdi.

İbn Fadlan, IX. yüzyıl Oğuz boylarının defin töreninin, Göktürklerin defin törenlerinden farksız olduğunu belirtir. XIII. yüzyıl Kıpçak-Kuman boyları, Wilhem Rubruk'un verdiği malûmata göre mezarlar üzerine yüksek tepe yaparlar, tepenin üzerine de bir heykel koyarlardı. Bu heykellerin yüzü doğuya bakardı. Zengin adamların mezarı üzerine ehram şeklinde bir ev yaparlardı. Bu mezarlardan birini Rubruk şöyle anlatıyor: “yeni bir mezar üzerinde on altı tane at derisi gördüm. Bunlar mezarın dört tarafına dörder dörder olarak sırayla asılmışlardı. Eberhard'a göre sıraya geçirilen atlar, ölünün cennete giderken bineceği hayvanlardır.

Altaylı Türkler ise cenaze törenlerini şu şekilde yaparlardı: Altaylı erkek eş öldükten sonra dul kadın, ceset yurtta kaldığı müddetçe kocası için ağlamak mecburiyetindedir. Defin işi gizlice ve hiçbir merasim yapılmadan icra edilir. Altaylılar ölülerini umumiyetle dağ üzerindeki gizli yerlerde toprağa gömerler. Ölü tam giyinmiş vaziyette mezara konur ve yanına, yol için bir torba yiyecek de yerleştirilir. Bazen zenginler binek atlarıyla birlikte gömülürler.

Eski zamanlarda Uygurlar ölüyü yakarak gömerlerdi: O çağlarda cesedi gömerken yeni elbise giydirilip kazılan mezarın içine sedir yapılır, sedir üzerine kamıştan yapılmış hasır serilip, üstüne ceset konurdu. Cesedi gömmeden önce büyük törenler düzenlenirdi. Mezarın yanına ölen kişinin öz geçmişini anlatan, oyularak yazılan abide taş dikilirdi Eğer kağan ölürse eşiyile birlikte gömülürdü. Kağanın cesedinin konulduğu çadırın etrafında yedi defa dolaşılır, sonra bıçak ile alınlarını çizip kan akıtarak ağlarlardı.

Türklerde cesedi normal gömmenin dışında hem yakarak, hem de mumyalayarak gömme âdeti vardı. Hun kurganlarından çıkarılan cesetler hep mumyalanmış vaziyetteydi. Mumyalanmış ceset ahşap bir sandukaya konmakta, yüzü de doğuya çevrilmekteydi. Hanedan üyeleri için yapılan kurganlar genellikle iki odalı olmaktaydı. Odalardan birine ölenin ahşap sanduka içinde cesedi, diğerine de atları ve şahsi eşyaları yerleştirilmekteydi. Şahsi eşyalar arasında elbise, halı, mücevher, kılıç, kırmızı, koşum takımı, ipekli kumaşlar, kartal pençesi ve geyik dişleri gibi maddeler yer almaktaydı.

slâmiyet'in Kabulünden Sonra Türklerde Mezar Kültü

Türklerin slâmiyet ile münasebetleri önceleri VIII. yüzyılda Abbasi ordularına gönüllü giri yoluyla başlamış, 751 yılındaki Talas savaşıyla birlikte Karahanlı çağı, Türk kültürünün kitleler hâlinde slâmiyet'e geçiş çağı olmuştur. Türkler; slâmiyet'i kabul ederken, kendi dü ünce ve geleneklerini slâmiyet ile bağdaştırma ve benze tirmeyi çok iyi bilmişlerdir. Meselâ eski Göktürk, Uygur inanışları, dü ünce ve deyimleri, özlüklerini bozmadan kalmış, slâmî dü ünce ile kaynağını almıştır. Yine XI.

yüzyıl ba larında slâmiyet'i kabul etmeye ba layan ve XI. yüzyıl sonlarında tamamıyla Müslüman olan Selçuklu O uzları da, eski geleneklerinin birço unu devam ettirmi ya da yeni dinlerine adapte etmi lerdir. Günümüzde de ölüm üzerine mevcut olan birçok âdet ve gelenek slâm öncesi ile alâkalıdır.

Defin merasimine dair bilgiler, fıkıh kitaplarında ayrıntılı olarak açıklandı ı için burada i in dinî mahiyetinden ziyade folklorik kısmına kısaca de inmeye çalı aca ız.

Ölümden hemen sonra yapılan i lemlerin bir bölümü do rudan do ruya cesetle ilgiliyen bir bölümü de ceset çevresinde toplanmaktadır. Ölmek üzere olan kimse e er mümkünse sa yanı üzere yüzü kibleye do ru çevrilir. Buna müsait de ilse sırt üstü yatırılarak ba ının altına yastık konulur. Ölüm vuku bulunca ölünün gözleri kapatılır, çenesi ba lanır, ba ı kible yönüne çevrilir, ayakları yan yana getirilir, elleri yan yana ve göbek üzerine konur, üzerindikiler çıkartılır, bazı yerlerde yata ı de i tirilir, rutubetten korumak için yüksekçe bir sedir üzerine konur, i memesini için karnına bıçak, demir, vs. metal e ya konur, ölünün bulundu u oda temizlenir ve aydınlatılır.

Bahsedilen ön hazırlıktan sonra gömme için gerek dinsel, gerek geleneksel bakımdan zorunlu olan hazırlı a geçilir. Bu hazırlık üç önemli i lemden geçmektedir. Bunlar yıkama, kefenleme ve cenaze namazıdır. Ölen biri elden geldi ince çabuk gömülmeye hazırlanır. Ki i sabahleyin ölmü se ikindi namazına, ikindiden sonra ölenler o gece bekletilerek sabahleyin gömülürler.

Anadolu'da defin i lemleri ölünün yıkanması ile ba lar. Kadınları kadın, erkekleri erkek yıkayıcılar yıkarlar. Bu i i yapan ki iler meslekten yıkayıcılar, hocalar, tecrübeli olanlar, meslekten kimse bulunmazsa ölü evinden ya da kom ulardan biri, bazı yerlerde de vasiyet üzerine sevdi i ki iler olur. Yıkama i lemi kentlerde mezarlık ya da hastane gasilhanelerinde, köylerde ise herkesin evinin bahçesinin kuytu bir kö esinde yapılmaktadır. Ölünün yıkanması Türkler arasında slâm'dan önce de gelenektir.

Ölünün gömülmeye hazırlanı ı için gerekli olan ikinci i lem ölünün kefenlenmesidir. Kefen bezinin rengi beyazdır. Kadın ve erkek de parça sayısı de i ir. Bu yine Anadolu'da ya ayan halkın tamamı tarafından uygulanan bir gelenektir. Kefenleme gelene i, Türkler tarafından çok eski tarihlerden beri kullanıla gelmi tir. Ka garlı, ölü beylerin ve hanların üzerine örtülen bir kuma olararak *esük* kelimesini vermektedir. L. Bazin, *esük* kelimesini Orhun Yazıtları'ndan ilk okuyan ki i olmu tur: "Cenaze kefenini getirdi ve dikti".

Üçüncü i lem de cenaze namazıdır. slâm dinine göre ölenin namazının kılınması için birtakım ko ullar gerekmektedir. Cenaze namazı kılındıktan sonra tabut cemaat tarafından mezarlı a götürülür. Tabutun ta ınmasının da ayrı bir nizamı vardır. Ölü mezara sa tarafı üzerine kible do rultusunda konur. Ölü genellikle tabutsuz olarak mezara gömülür. Ancak tabutla gömüldü ü de olmaktadır. Tabutun Hiong-nular zamanından beri kullanıldı ı kanıtlanmı tır.

Ölüm olayından sonra en önem verilen davranı biçimi yakınların gidenin ardından tuttu u yastır. Rubrouck'a göre Eski Türklerden birisi öldü ü zaman derin derin iniltilelerle yakılarak acı ile a larlardı. Günümüzde de Orta Asya'nın bazı bölgelerinde cenaze evinde toplanılır ve akrabalar ak ama kadar kapiya yakın bir yerde durarak a la ıp sızlanırlar.

Anadolu'da ölünün dinsel törenle ve yemekle anıldığı belirli günler vardır. Bunların başında ölünün kırkıncı, elli ikinci günleriyle yılı gelmektedir. Daha seyrek olmakla beraber üçüncü ve yedinci günlerde de ölü belli bir biçimde anılmaktadır. Aslında belli sayıların karıldığı bu tür günler söz konusu sayılara kazandırılmı olan dinsel büyüsel ve geleneksel niteliklerden dolayı önemsenmişler, giderek bir takım âdetlerin bünyelerine ana öge olarak yerleşmişlerdir. Cenaze kaldırıldıktan sonra gerçekleştirilen diğer bir uygulama da ölü yemektir. Ölümle ilgili âdet ve inanışların önemli bir bölümünü oluşturan bu yemek, bir yanıyla ölenin öte dünyada sürdürdüğü bakayelerin yanı sıra yemeye ve içmeye de ihtiyacı olduğu tasarımlarını vurgularken bir yanıyla da ölüm olayına eşlik eden geçitörenlerinin halk arasındaki gerekliliğini açıkta vurgulamaktadır. Çünkü ölünün öte dünyaya ulaşmasının tam ve geçerli olabilmesi için dinsel kuralların ve inanışların yanı sıra geleneksel olayların da yerine getirilmesi gerekmektedir. Aksi hâlde ölenin ruhunun geride bıraktıklarını tedirgin edecek şekilde inanılmaktadır. Bu uygulama slâmîyet'ten önce de Türkler arasında yaygındır.

Tarihi süreç içerisinde Türk toplulukları arasında inanılan dinler çerçevesinde çeşitli mezar kültürleri ve defin merasimleri ortaya çıkmıştır. slâm öncesi dönemde bu kültür ve merasimler bir dinden diğerine geçilirken terk edilmemiş, yeni dinin prensipleriyle uyumlu hâle getirilmiştir. Böylece Hunlar zamanında ortaya çıkan kültür ve merasimler bile günümüze kadar ulaşma imkânı bulmuştur. Ölünün kefenlenmesi, tabuta konması, mezarın baş ve ayak ucuna taş dikilmesi, mezar anıtları yapılması, mezar başına ağ dikilmesi, ölünün ardından yas tutulması, belirli günlerde çeşitli anma törenlerinin yapılması, ölü ardından yemek verilmesi, karalara bürünme gibi âdet ve gelenekler bunlardan bazılarıdır.

DİPNOTLAR

KTÜ Giresun Fen – Edebiyat Fakültesi Öğretim Elemanı

L. N. Gumilev Çinlilerin “Wei-shu” ve “Sui-su” salnamelerine dayanarak güneş kültürü, atalar kültürü, göğün ruhu kültürü, dağ kültürü gibi meselelere ayrıntılı olarak açıklık getirmiştir. (L. N. Gumilev; *Eski Türkler*, (çev. D. Ahsen Batur), II. Baskı, İstanbul 2002, s.2103.)

İbrahim Kafesoğlu; *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s.42.

Salim Koca; *Türk Kültürünün Temelleri*, Trabzon 2000, s.166-169.

Bkz., Koca; *a.g.e.*, s.163-166.

İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2000, s.308.; Abdülkadir İnan; *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul 1976, s.4.

W. Bartholt; “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi”, (Çev: A. İnan), *Belleten*, XI/43, 1947, s.534.; Hyacinth, Sob, sved.V. s. I, 16.

Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, İstanbul 1998, s.117.

M. Eliade, *Le Chamanisme et les Techniques Archaique de L'Extase*, Paris, Payot 1951.

Tuncer Baykara; *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara 2001, s.192.

İbrahim Kafesoğlu; *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s.300-301.

Emel Esin; *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 85.

Baykara; *a.g.e.*, s.194.

Günay Ü.-Güngör H.; *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul 1997, s.129.

Koca; *a.g.e.*, s.176.

Rasonyi Laszlo; *Tarihte Türklük*, II. Baskı, Ankara, 1988, s.32.

Savaş Yıldız; “Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri” *Türkler*, C:3, Ankara 2002, s.70.

Koca; *a.g.e.*, s.177.; Düstûrnâme-i Enveri 1928: 35. “Hasta Mehmet Bey ölür anda gider-kesdi Paşa saçın anda aheder”.

Nejat Diyarbekirli; *Hun Sanatı*, İstanbul 1972, s.67.

Oktay Aslanapa; *Türk Sanatı*, İstanbul 1993, s.2.

Günay Ü.- Güngör H.; *A.g.e.*, s.73

Koca; *a.g.e.*, s.176.

Rasonyi 1970 :28.

Koca; *a.g.e.*, s. 177.

Abdülkadir İnan; *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Basımevi, Ankara 1995, s.192-193.

Koca; *a.g.e.*, s. 179.

Diyarbekirli; *A.g.e.*, s.67.

Aslanapa; *a.g.e.*, s.2.

İnan; *a.g.e.*, s. 177.; (Hıyasinth I, 16).

Bahaeddin. Ögel; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV yay., İstanbul 1998, s.767-768.

İnan; *a.g.e.*, s.179.; W. De Rubruk, *Doğu Ülkelerine Seyahat*, (Malein trc.), Petersburg 1911, s. 80.

Eberhard; *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s.86.

Jean-Paul Roux; *Altay Türklerinde Ölüm*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1999, s.238-294.

Eberhard; *a.g.e.*, s. 87.

Allanapa; *a.g.e.*, s. 6.

Ögel Bahaeddin; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1998, s.493.

Danık Ertuğrul; *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, Ankara 1993, s.26.

A. Fikri Yavuz; *İslâm İlmihâli*, (Çile Yay), İstanbul 1979, s.217-230.

Yavuz; *a.g.e.*, s. 218.

El Kaşgari (Mahmud); *Divanü Lügat-it-Türk*, (Türkçe'ye çev. Besim Atalay) C.3, dizin. 1, tıpkı basım, Ankara 1939-1943.

Jean-Paul Roux; *a.g.e.*, s.241.

Katanov; *Ueber die Bestattungsgebrauche bei den Türkstammen centralund Ostasiens*, dans Ksz, 1900, s.101.

W. Radlof; *Sibiryadan (seçmeler)*, (çev. Ahmet Temir), Kültür Bakanlığı Yay.İstanbul 1976, S.485.